समासा: ।

समासा:

- **द्वन्द्व:**
  - इतरेतरद्वन्द्व:
  - समाहारद्वन्द्व:
- **तत्पुरुष:**
  - विभक्ति-तत्पुरुष:
    - उपपद-तत्पुरुष:
    - नञ्-तत्पुरुष:
  - कर्मधारय:
    - विशेषण-विशेष्य-सम्बन्ध:
    - विशेषनाम-सामान्यनाम-सम्बन्ध:
    - उपमान-उपमेय-सम्बन्ध:
- **बहुव्रीहि:**
- **अव्ययीभाव:**

द्वन्द्व: तथा च विभक्ति-तत्पुरुष: इति प्रकारद्वयम् अस्माभि: गतवर्षे पठितम् । अधुना समासानाम् अन्यप्रकारान् जानीम: ।

पुन:स्मारणम्

१. समासविग्रहं कुरुत ।

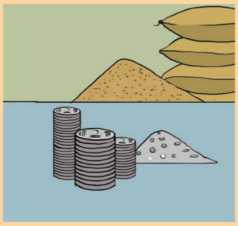

धनधान्यानि ।

____

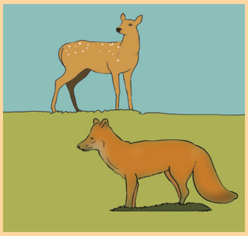

मृगशृगालौ ।

____

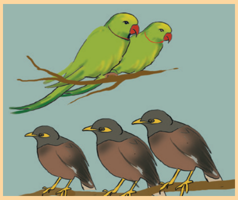

शुकसारिका: ।

____

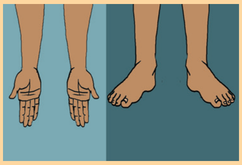

हस्तपादम् ।

____

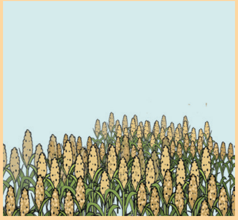

सस्यपूर्णम् ।

____

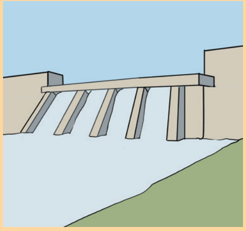

जलव्यवस्थापनम्

____

अश्मखण्ड: ।

____

नीतिनिपुण: ।

____

२. उदाहरणै: रेखाचित्रं पूरयत ।

अ)

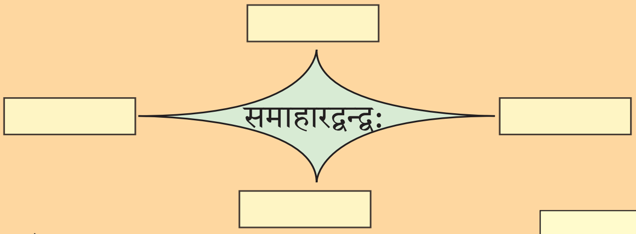

आ)

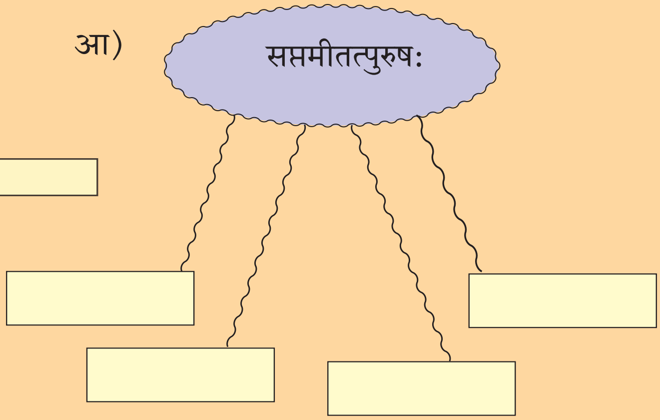

इ)

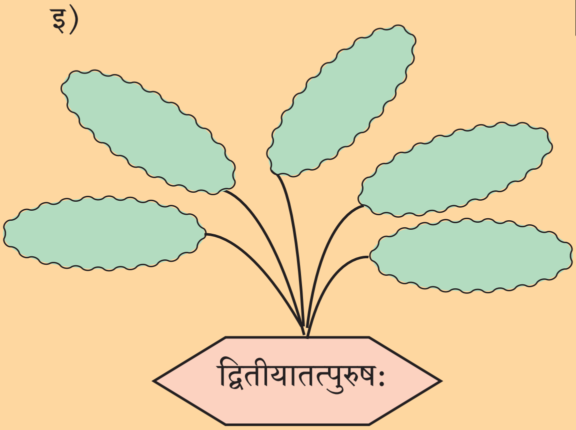

३. षष्ठीतत्पुरुषसमासस्य समस्तपदम् अन्विष्य तत्परित: वर्तुलम् आलिखत ।

भ्र	म	ण	स	म	य:	म्
ज	न:	रा	ज	ध	र्म:	ऋ
ल	इ	च:	पु	नि	रा	ज्ञ:
व्य	व:	हा	स्त	क:	प	स्था
व	नि	क्षे	क	हो	क्रि	या
स्था	तो	त्र	प	अ	या	स
प	ञ्	प	ठ	सा	सि	म्
न	ऋ	ति:	न	म्	द्धि:	म्
म्	भ्र	म्	म्	स	म्	र्म:

१. क्षेत्रस्य पति: ।

२. जलस्य व्यवस्थापनम् ।

३. राज्ञ: धर्म: ।

४. पुस्तकस्य पठनम् ।

५. भ्रमणस्य समय: ।

६. क्रियाया: सिद्धि: ।

४. समासविग्रहवाक्यानां समासनामभि: मेलनं कुरुत ।

विग्रहवाक्यम्	समासनाम
चिन्तया आकुल:	पञ्चमी-तत्पुरुष:
प्रजाहिते दक्ष:	द्वितीया-तत्पुरुष:
चोरलुण्ठकेभ्य: भयम्	सप्तमी-तत्पुरुष:
विदेशं गमनम्	तृतीया-तत्पुरुष:

विग्रहवाक्यम्	समासनाम
पुस्तकपठने मग्न:	षष्ठी-त्पुरुष:
विद्यया विहीन:	चतुर्थी-तत्पुरुष:
पूजायै इदम्	सप्तमी-तत्पुरुष:
परागस्य कणा:	तृतीया-तत्पुरुष:

१. तत्पुरुषः समासः ।

उपपद–तत्पुरुषः ।

१. जलं ददाति
इति **जलदः** ।

२. पादैः पिबति
इति **पादपः** ।

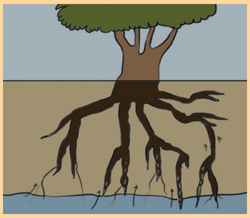

३. पर्वते तिष्ठति
इति **पर्वतस्थः** ।

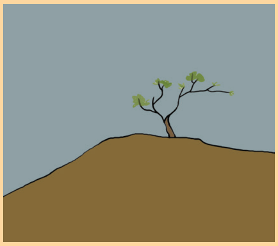

४. कुम्भं करोति
इति **कुम्भकारः** ।

अवधेयम् – उपपद–तत्पुरुषः

* उत्तरपदे धातोः अंशः दृश्यते ।
* विग्रहे तस्य धातोः लट्लकारस्य प्रथमपुरुषस्य योग्यं वचनं योजनीयम् । यथा –
  शास्त्रज्ञः – शास्त्रं जानाति इति ।
* तथा च अर्थदृष्ट्या पूर्वपदस्य योग्या विभक्तिः योजनीया । यथा –
  पङ्कजम् – पङ्के जायते इति ।

उदाहरणानि – वरदा – वरं ददाति इति । गृहस्थाः – गृहे तिष्ठन्ति इति । मधुपः – मधु पिबति इति ।
विद्यार्थी–विद्याम् अर्थयते इति । जटाधारी–जटाः धारयति इति ।

नञ्–तत्पुरुषः ।

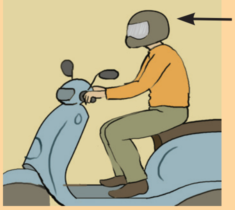

योग्यम् ।

न योग्यम्–**अयोग्यम्** ।

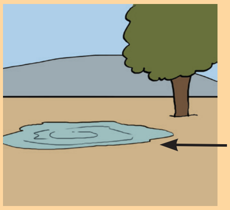

अल्पम् ।

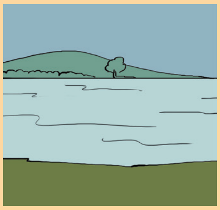

न अल्पम्–**अनल्पम्** ।

अवधेयम् – नञ्–तत्पुरुषः

* प्रथमपदम् 'अ/अन्' इति नकारं दर्शयति ।
* विग्रहे 'अ'/अन् स्थाने 'न' इति प्रयोजनीयः ।

उदाहरणानि – अनिच्छा – न इच्छा । अशक्यम् – न शक्यम् ।
असत्यम् – न सत्यम् । अनावश्यकम् – न आवश्यकम् ।

कर्मधारयः ।

※ विशेषण–विशेष्य–सम्बन्धः ।

रक्तं पुष्पम् ।
रक्तपुष्पम् ।

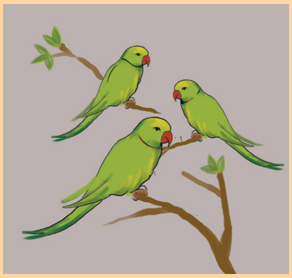

हरिताः शुकाः ।
हरितशुकाः ।

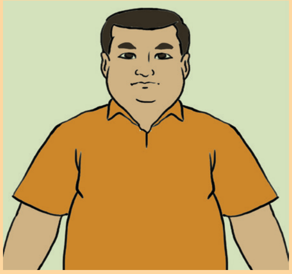

स्थूलः पुरुषः ।
स्थूलपुरुषः ।

विविधाः वर्णाः ।
विविधवर्णाः ।

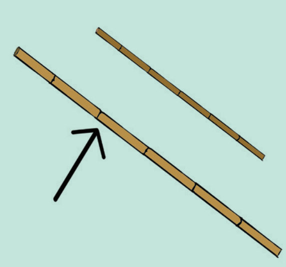

दीर्घा यष्टिका ।
दीर्घयष्टिका ।

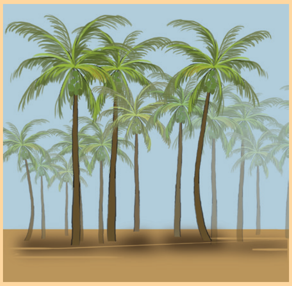

उन्नताः वृक्षाः ।
उन्नतवृक्षाः ।

※ विशेषनाम–सामान्यनाम–सम्बन्धः ।

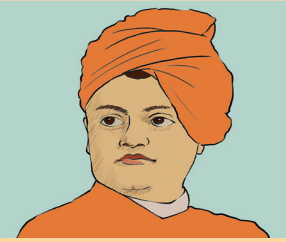

विवेकानन्दः नाम महोदयः ।
विवेकानन्दमहोदयः ।

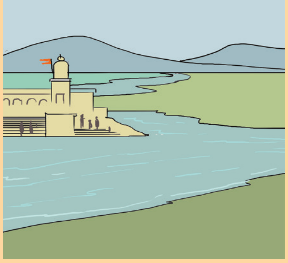

गङ्गा नाम नदी ।
गङ्गानदी ।

भारतः नाम देशः ।
भारतदेशः ।

सरस्वती नाम देवी ।
सरस्वतीदेवी ।

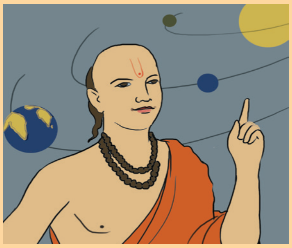

भास्करः नाम आचार्यः ।
भास्कराचार्यः ।

शेगाव इति स्थानकम्
शेगावस्थानकम् ।

✻ उपमान–उपमेय–सम्बन्धः ।

अ) कर्पूरः इव गौरः =

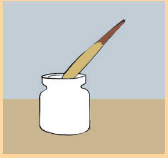

कर्पूरः (उपमानम्) इव गौरः (साधर्म्यम्) = **कर्पूरगौरः** (महादेवः–उपमेयम्)

घनः इव श्यामः =

घनः(उपमानम्) इव श्यामः (साधर्म्यम्) = **घनश्यामः**(श्रीकृष्णः–उपमेयम्)

आ) **पादपङ्कजम्** =

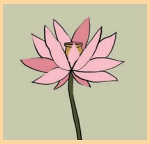

पादौ (उपमेयम्) पङ्कजम् (उपमानम्) इव ।

मुखकमलम् =

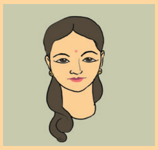 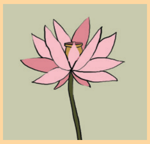

मुखम्(उपमेयम्) कमलम् (उपमानम्) इव।

इ) **विद्याधनम्** =

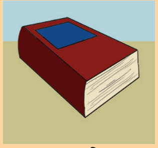

विद्या(उपमेयम्) एव धनम् (उपमानम्) ।

गृहमन्दिरम् =

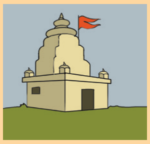

गृहम् (उपमेयम्) एव मन्दिरम् (उपमानम्) ।

अवधेयम् –

कर्मधारयः

✻ समस्तपदानां विग्रहे पूर्वपदम् उत्तरपदं च प्रथमान्तम् ।

✻ पूर्वपदं विशेषणं चेत् तद् विशेष्यस्य लिङ्गं, वचनं, विभक्तिम् अनुसरति ।

उदाहरणानि –

अ) प्रियभाषा – प्रिया भाषा ।

सर्वप्रदेशाः – सर्वे प्रदेशाः ।

बहुजनाः – बहवः जनाः ।

आ) सूक्तिसुधा – सूक्तिः सुधा इव ।

कमलकोमलः – कमलम् इव कोमलः ।

इ) मनोमन्दिरम् – मनः एव मन्दिरम् ।

संसारसागरः – संसारः एव सागरः ।

२. बहुव्रीहिः समासः ।

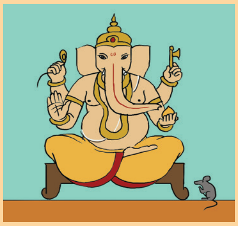

वाहनं हि ते भवति मूषको **मूषकवाहन** नमोऽस्तु ते ।
कर्णौ तव रे शूर्पाकारौ **शूर्पकर्ण** हे नमोऽस्तुते ।।
आननं हि ते गजस्यैव हे देव **गजानन** नमोऽस्तु ते ।
कायस्तव रे महामहीयान् **महाकाय** हे नमोऽस्तु ते ।।१।।

चन्द्रस्ते शोभते भाले **भालचन्द्र** नमोऽस्तु ते ।
कण्ठस्ते विद्यते नीलो **नीलकण्ठ** नमोऽस्तु ते ।।२।।

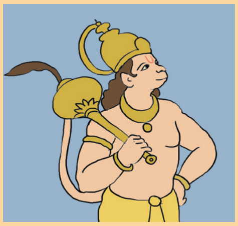

गदा ते विद्यते हस्ते **गदाहस्त** नमोऽस्तु ते ।
बलं ते हि महद् देव **महाबल** नमोऽस्तु ते ।।३।।

अवधेयम् –

बहुव्रीहिः – ✲ अन्यपदार्थप्रधानः ।
✲ नित्यं विशेषणं दर्शयति ।
✲ विग्रहे 'यद्' इत्यस्य उपयोगः सम्बन्धदर्शनाय भवति ।
✲ विग्रहे 'तद्' इत्यस्य उपयोगः अन्यपदं सूचयति ।

✲ **बहुव्रीहिः – उदाहरणानि**

मूषकः वाहनं यस्य सः मूषकवाहनः ।
श्वेतम् अम्बरं यस्याः सा श्वेताम्बरा ।
शुभ्रं वस्त्रं यस्याः सा शुभ्रवस्त्रा ।
पीतम् अम्बरं यस्य सः पीताम्बरः ।
शूर्पौ इव कर्णौ यस्य सः शूर्पकर्णः ।

✲ **बहुव्रीहिः – उदाहरणानि**

शशी शेखरे यस्य सः शशिशेखरः ।
चक्रं पाणौ यस्य सः चक्रपाणिः ।
शङ्खः हस्ते यस्य सः शङ्खहस्तः ।
भुजगे शयनं यस्य सः भुजगशयनः ।

समासविग्रहे क्वचित् पूर्वपदं उत्तरपदं च समानविभक्तौ भवतः क्वचित् न इत्यपि अवधेयम्।

कृतिः – समस्तपदान् अन्विष्य वर्तुलम् आलिखत ।

भा	ल	च	न्द्रः	वि	र	ई	अ
सु	ह	दः	वि	म	लः	श्व	जा
क्षु	द्र	बु	द्धिः	ला	ए	र	त
ल	ब्ध	शि	क्षः	म्बु	क	नि	श
ग	जा	न	नः	यः	द	ष्ठः	त्रुः
वि	शा	ल	बा	हुः	न्तः	न्	स
प	द्म	ह	स्ता	म	हो	द	यः

१) क्षुद्रा बुद्धिः यस्य सः ।
२) विशालौ बाहू यस्य सः ।
३) एकः दन्तः यस्य सः ।
४) लब्धा शिक्षा येन सः ।
५) ईश्वरे निष्ठा यस्य सः ।
६) भाले चन्द्रः यस्य सः ।
७) पद्मं हस्ते यस्याः सा ।
८) गजस्य आननम् एव आननं यस्य सः ।
९) विमलम् अम्बु यस्मिन् तत् ।
१०) महान् उदयः यस्य सः ।

३. अव्ययीभावः समासः ।

* प्रथमं पदं तथा सम्पूर्णं समस्तपदम् अव्ययं भवति अतः अव्ययीभावः इति उच्यते ।
* विग्रहः तु अव्ययस्य अर्थानुसारम् ।
* नित्यं नपुंसकलिङ्गम् एकवचनं वर्तते ।
* वाक्ये क्रियाविशेषणरूपेण प्रयुज्यते ।

उदाहरणानि –

१) श्यामः दिने दिने पाठशालां गच्छति ।
श्यामः **प्रतिदिनं** पाठशालां गच्छति ।

२) भारतस्य गृहे गृहे संस्कृतं भवतु ।
भारतस्य **प्रतिगृहं** संस्कृतं भवतु ।

३) माता अहनि अहनि देवपूजां करोति ।
माता **प्रत्यहं** देवपूजां करोति ।

४) भास्करः इच्छाम् अनुसृत्य भोजनं करोति ।
भास्करः **यथेच्छं** भोजनं करोति ।

५) रघुः शक्तिम् अनुसृत्य दानं करोति ।
रघुः **यथाशक्ति** दानं करोति ।

६) छात्राः क्रमम् अनुसृत्य वर्गं प्रविशन्ति ।
छात्राः **यथाक्रमं** वर्गं प्रविशन्ति ।

सकोपम्, सवेगम्, सानन्दम् इत्यपि अव्ययीभाव–समासस्य एव उदाहरणानि –

१) माता बालकं स्नेहेन सह भोजयति ।
माता बालकं **सस्नेहं** भोजयति ।

२) भक्तः श्रद्धया सह देवं पूजयति ।
भक्तः **सश्रद्धं** देवं पूजयति ।

३) वर्षाकाले मयूराः आनन्देन सह नृत्यन्ति ।
वर्षाकाले मयूराः **सानन्दं** नृत्यन्ति ।

४) छात्राः उत्साहेन सह संस्कृतं पठन्ति ।
छात्राः **सोत्साहं** संस्कृतं पठन्ति ।

अष्टमः पाठः नदीसूक्तम् । (सरलार्थलेखनार्थम्)

विश्वे विद्यमानं प्राचीनतमं साहित्यं नाम वेदवाङ्ग्यम् इति बुधाः मन्यन्ते। ऋग्वेदस्य तृतीयमण्डले 'विश्वामित्र-नदी' संवादः वर्तते। विश्वामित्रः नदीं मातरम् इव पूजयति । मानवीया संस्कृतिः नदीतीरे एव विकसिता । अतः अस्माभिः नदी सर्वथा रक्षणीया । **डॉ. मञ्जूषा गोखले** महाभागया नदीसूक्तम् अनुसृत्य रचितात् नाट्यात् संवादोऽयं स्वीकृतः ।

- नमामि गङ्गे इति योजनाविषये किं जानासि ?
- जलविद्युन्निर्माणं कथं भवति ?

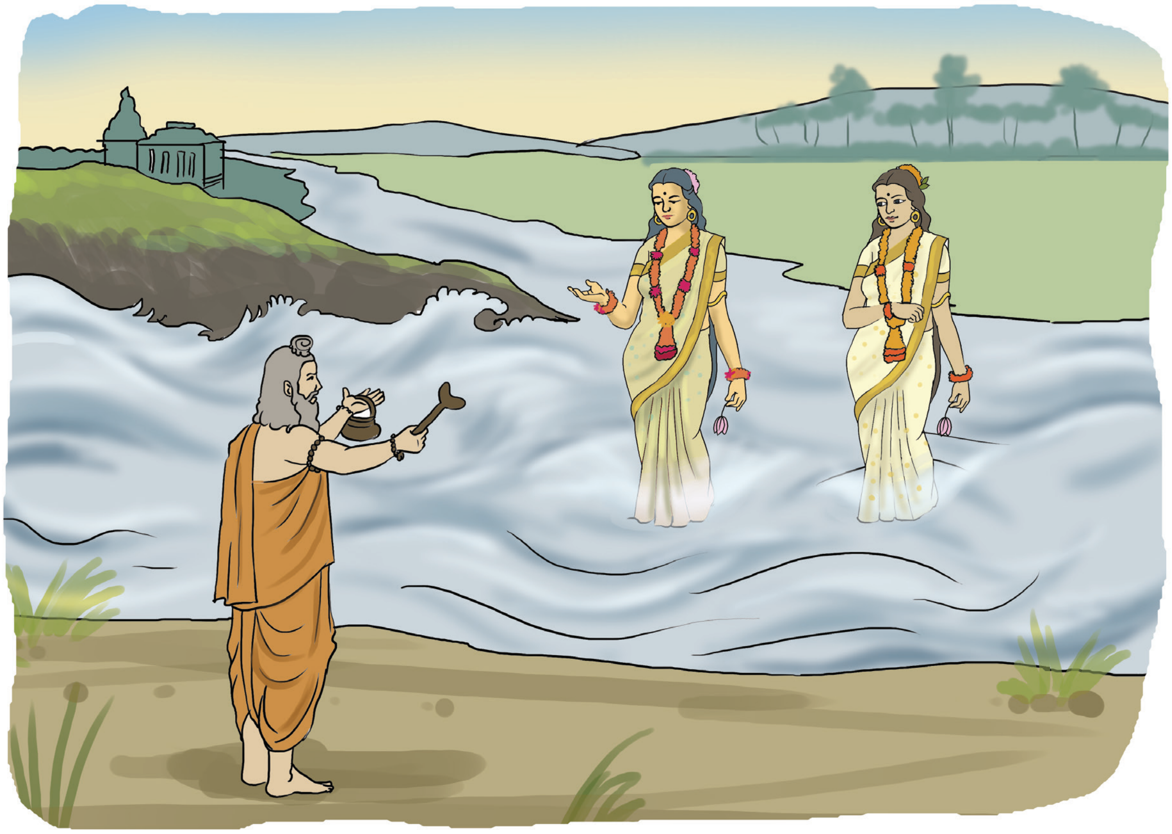

(रङ्गमञ्चे - कीर्तनकारः कीर्तनं करोति, श्रोतृवृन्दः श्रवणे मग्नः ।)

कीर्तनकारः - गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धुकावेरि पृथिव्यां सन्निधिं कुरु ।।
ज्येष्ठमासे शुक्लपक्षे प्रतिपदायां तिथौ गङ्गादशहरापर्व समायोज्यते । पर्वण्यस्मिन् नदीपूजनं कर्तव्यम्।

श्रोतृवृन्दः - नदीपूजनम् ? किमर्थं नदीपूजनम् ?

कीर्तनकारः - नदी खलु जीवनदायिनी । अतः अस्मिन्नवसरे कृतज्ञतां प्रदर्शयितुं जनाः जले दीपदानं कुर्वन्ति। द्रोणे दीपं प्रज्वाल्य नदीजले समर्पयन्ति ।

जलं प्राशनार्थम् । कृषिवर्धनार्थम् ।
विद्युन्निर्माणार्थम् । जलं जीवनार्थम् ।।

सजीवानां कृते नदी देवितमा । नदी मातृतमा । अतः अद्य नदीसूक्तं सर्वथा श्रवणीयं स्मरणीयं च।

श्रोतृवृन्दः - भोः पुराणिकवर्य, कथं नदी अस्माकं माता ? कीदृशाः नदीनाम् उपकाराः ?

कीर्तनकारः - शृणुत आर्याः शृणुत । अतिप्राचीना खलु एषा कथा । अस्ति विश्वामित्रः नाम कुशिकपुत्रः मुनिवरः। सपरिवारं, सगोधनं सः दूरतः आगतः । मार्गम् आक्रामन् सः विपाट् तथा शुतुद्री एतयोः नद्योः सङ्गमं प्राप्तः ।

(ततः प्रविशति विश्वामित्रः । नदीं प्रणम्य...)

विश्वामित्रः – कथं लङ्घनीयः प्रवाहो नदीनाम्, कथं रक्षितव्यं मया गोधनं च ।
कथं याचितव्यस्तरणाय मार्गः, कथं प्रार्थनीया शुभेच्छा नदीनाम् ।।

नदी(विपाट्)– कः खलु एषः मानवः ? अस्मान् किमर्थं वन्दते स्तौति च ? आर्य, किन्नामा भवान् ? कस्माद् अस्मान् आह्वयति ?

विश्वामित्रः – अयि मातः, विश्वामित्रोऽहम् । दूरतः आयातः रथैः शकटैः च । वयं सर्वे परतीरं गन्तुं समुत्सुकाः ।

नदी(शुतुद्री) – विप्रवर, मधुरा खलु ते वाणी । रञ्जयति अस्मान् । वद, कथं तव साहाय्यं कर्तव्यम् ?

विश्वामित्रः – अम्ब, शृणु मे अभ्यर्थनाम् । गाधा मे भविष्यसि ? स्वल्पीभवतु जलौघः । येन वयं सुखेनैव परतीरं प्राप्तुं शक्नुमः ।

नदी(विपाट्)– देवेन्द्रः खलु परमेश्वरः मार्गं मह्यं प्रदत्तवान् ।
हत्वा वृत्रं वज्रहस्तः नदीप्रवाहं विमुक्तवान् ।।
मया न कार्या तस्य अवज्ञा क्रुद्धो देवो भविष्यति ।
क्षमस्व विश्वामित्र कदापि नैव विरामः सम्भवति ।।

नद्यौ – रे विश्वामित्र, नैव विरमावः त्वत्कृते । नैव कुर्वः देवेन्द्रस्य कार्ये अधिक्षेपम् ।

विश्वामित्रः – नैव मातः, मास्तु देवेन्द्रस्य अवज्ञा । केवलम् इच्छामः परतीरं गन्तुम् । हे मातः, प्रसीद । वयं सर्वे तव पुत्राः एव । न वयं कदापि तव उपकारान् विस्मरामः । न किञ्चिदपि अस्माभिः कर्तव्यं येन तव अधिक्षेपः भवेत् । एषा मे प्रतिज्ञा ।

नदी(विपाट्)– किम् ? एषः मर्त्यः मां माता इति सम्बोधयति ?

नदी(शुतुद्री) – कथं माता न करोति साहाय्यं स्वपुत्रस्य ? साधु मानवश्रेष्ठ साधु ! किन्तु, कच्चित् तव वंशजाः मनुजाः तवेदं वचनं विस्मरिष्यन्ति ?

विश्वामित्रः – न हि मातः, नैतत् शक्यम् । सर्वाः सरितः सुखं वहन्तु ।
सर्वे जनाः सुखिनः सन्तु ।। (विश्वामित्रः निर्गच्छति)

कीर्तनकारः – एवं विश्वामित्रः नद्यौ प्रीणयित्वा परतीरं गतवान् । अयि श्रोतारः, इत्थं नद्यः मानवाः च परस्परं प्रीणयन्तः संस्कृतिं संवर्धितवन्तः ।

प्रवाहिता तरङ्गिणी संस्कृतिर्विकासिता ।
प्रमुदिताश्च मानवाः सरित्कृपासमुन्नताः ।।
नन्दिताः कृषीवलाः प्रफुल्लिता वसुन्धरा ।
अन्नदाननिर्भरा सस्यश्यामला धरा ।।
सेतुबन्धरोधितं नियन्त्रितं नदीजलम् ।
जनित्रमत्र चालितं जीवनं प्रकाशितम् ।।

अयि श्रोतृवराः, इत्थं मानवीयं जीवनं नदीतीरे, नदीनामेव साहाय्येन समृद्धम् ।

अधुना कथयत, अपि विश्वामित्रस्य वचनं तस्य वंशजाः नाम वयं सर्वे मनुजाः अधुनाऽपि अनुसरामः ?

भाषाभ्यासः

7HBLH6

१. माध्यमभाषया उत्तरत ।

अ) विश्वामित्रः नद्यौ किं प्रार्थयते ?

आ) मानवानां जीवनं नदीनां साहाय्येन कथं समृद्धं जातम् ?